

Filosofie - geschiedenis in titelpagina's nr. 4

Titelpagina's van boeken en tijdschriften vormen een buitengewoon spannend genre, waaraan de boekkunde al veel aandacht heeft besteed. Ook filosofen kunnen veel informatie halen uit titelpagina's. Dit is de vierde aflevering van een langere serie titelpagina's die *De Filosoof* belicht.

Hoe Seneca, 'bijna een christen', Europa veroverde: Justus Lipsius en het neo-stoïcisme

De Vlaamse geleerde Justus Lipsius (1547-1606) was, zoals het een humanist uit de Renaissance betaamde, van vele markten thuis. Onder classici is hij vooral bekend geworden als editeur van klassieke Latijnse teksten, bijvoorbeeld door zijn baanbrekende editie van het werk van Tacitus. In de religiegeschiedenis verwierf Lipsius een reputatie vanwege zijn soepele houding in confessionele aangelegenheden: geboren als katholiek, legde hij in Jena de Lutherse eed af om daar aan de universiteit te kunnen werken. Daarna nam hij, in 1578, een uitnodiging aan om naar de pas drie jaar tevoren opgerichte Calvinistische universiteit te Leiden te komen. Deze gunde hij gedurende 13 jaar zijn roem, maar toen keerde hij terug naar Leuven, alwaar hij hoogleraar werd en vrome katholieke werken publiceerde. In Leiden bleef men ontgoocheld achter. Lipsius, auteur van de Latijnse best-seller *De constantia* (1584), bleek zelf weinig constant in zijn religieuze affiliaties. Onder filosofen is hij juist vanwege dit beroemde boek *Over standvastigheid bij algehele rampspoed* bekend: Lipsius was de motor achter de verspreiding van het neo-stoïcisme over Noordwest-Europa vanaf de late zestiende eeuw. De filosoof-filoloog ('ik heb uit filologie filosofie geschapen', zei hij eens) was een groot bewonderaar van Seneca. Lipsius' uitgever, de beroemde Antwerpse drukker Christophorus Plantijn, had hem gevraagd om een editie te verzorgen van Seneca's werk. Alvorens daaraan toe te komen, gaf Lipsius eerst in 1604 nog twee Latijnse inleidingen op het stoïcisme uit: een *Handleiding bij de stoïcijnse filosofie* en *De fysiologie der stoïcijnen*. Daarna toog hij aan het werk voor de editie van Seneca. Hoe monumentaal deze ook werd, de grootsheid van Lipsius' prestatie was niet vergelijkbaar met die van zijn beroemde Tacitus-editie eerder in zijn carrière. Dat kwam omdat er op het gebied van de constitutie van de tekst van Seneca al veel werk was gedaan door enkele voorgangers. Lipsius hoefde dus zelf geen nieuwe handschriften meer te onderzoeken en beperkte zich tot wijzigingen in de interpunctie en de zinsverdeling. Lipsius' eigen bijdrage zat hem vooral in de toevoegingen van handige samenvattingen van de inhoud en nuttige commentaren op de tekst.

Het werk werd een groot succes: de monumentale uitgave in folio (nog groter dan A4) verscheen in een oplage van 1.450 exemplaren op gewoon papier en 100 exemplaren op luxe papier. Ze werd driemaal herdrukt: in 1615 (oplage: 1.275), in 1632 (oplage: 1.375) en in 1652 (oplage: circa 1.500). Lipsius' bijdragen werden ook ijverig overgenomen in concurrerende edities (Parijs 1607; Amsterdam 1628 en 1658; Leiden 1639/40). Tot de zeer goede verkoop van het boek droeg niet alleen de Europese faam van Lipsius bij, maar ook de afbeeldingen aan het begin: een portret van Lipsius zelf, een rijke titelpagina, en twee afbeeldingen van Seneca in het voorwerk. Deze waren het werk van de beroemde graveur Theodorus Galle.

Afbeelding 1: De nog jonge Lipsius

Tegenover de titelpagina zien we dan allereerst (afbeelding 1) een portret van Lipsius. Zijn ene hand rust op de kop van een hond (Lipsius schreef graag over zijn geliefde honden) en de ander op een gesloten boek. Lipsius zelf was overigens niet tevreden over dit portret.

Op de titelpagina ertegenover (afbeelding 2a) wordt het 'bord' met de tekst van de titel geflankeerd door twee zuilen. Dit is een verwijzing naar de *stoa poikilè*. Links zien we Zeno en rechts Cleanthes. Voor alle duidelijkheid zijn telkens de namen in cartouches toegevoegd; het kon lastig zijn om al die baardige kerels uit elkaar te halen. Dat Cleanthes herkenbaar is aan de emmer die hij meedraagt is alleen duidelijk voor wie het verhaal in Diogenes Laërtius kende: Cleanthes, die aanvankelijk als bokser door het leven ging, verdiende later zijn geld met het dragen van water. Zowel Zeno en Cleanthes houden nogal 16^e-eeuws uitzienende boeken in hun handen.

Een verdieping hoger vinden we portretten van de godin Pallas Athene, geflankeerd door de halfgod Hercules en de mens Odysseus. Deze beide helden hadden nogal wat moeten verduren van het lot – een lot dat ze standvastig hebben gedragen, waardoor ze uiteindelijk toch overwonnen. Onderaan vinden we de kerndeugden eer en deugd, nu geflankeerd door de late vertegenwoordigers van de stoa: de 1^e-eeuwse filosofen Seneca en Epictetus. Opvallend is dat Seneca, zonder baard nog wel, dus ergens links onder is weggestopt (afbeelding 2b), terwijl de editie toch zijn teksten aangaat.

Afbeelding 2a.

Afbeelding 2b: Seneca op het titelblad van de editie 1605

Wat we op het titelblad dus zien is niet zozeer een lof op Seneca, maar een uitdrukking van het idee dat we via Seneca zicht krijgen op de oorspronkelijke, Griekse Stoa. Die staat centraal. Voor Lipsius, als voor zovele andere humanisten, gold: *ad fontes*, en die bronnen waren natuurlijk Grieks.

Er waren nog twee portretten van Seneca te vinden in het voorwerk van deze editie: tegenover de eerste woorden van Lipsius' *Introductio*, staat een portret (afbeelding 3) dat een gespiegelde en iets gedetailleerdere versie geeft van het portret op de titelpagina:

Afbeelding 3: Seneca-met-de-grote-neus

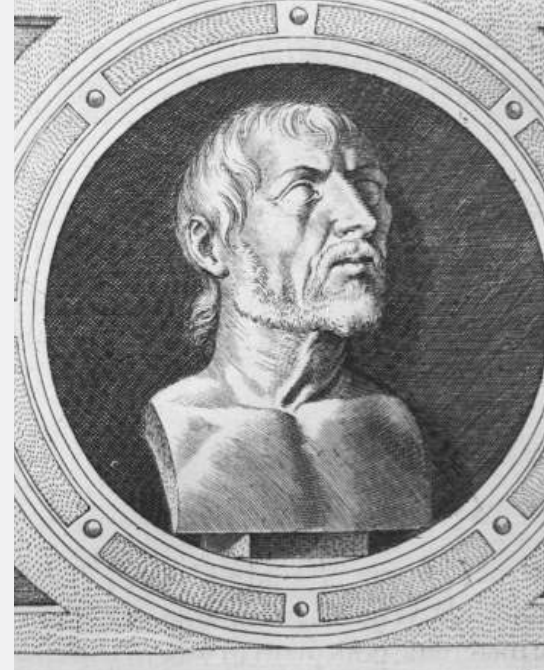
Seneca kijkt omhoog; volgens Lipsius (wiens beschrijving in de ovale omlijsting is opgenomen) is het Seneca, die op het moment van zijn dood 'iets levendigs, fels en vurigs' uitdrukt. Eronder staat een Latijns gedicht van Lipsius, een 'Uitnodiging tot Seneca'. Lipsius was hier evenmin over te spreken: in zijn eigen exemplaar schreef hij in de kantlijn dat het gedicht in te kleine letters was afgedrukt en dat Seneca zelf ook niet goed was afgebeeld: 'zijn neus is groter dan nodig en hij ziet er veel te jong uit'. Deze twee bustes waren gemodelleerd (maar niet zo precies) op het bovenste gedeelte van een beeld dat destijds in het bezit was van kardinaal Scipione Borghese in Rome. In feite stelt dat beeld niet Seneca voor, maar een stervende Afrikaanse visser. Vandaag de dag is het beeld te zien in het Louvre (afbeelding 4a). De man heeft inderdaad een forse neus (zie afbeelding 4b).

Afbeelding 4a: Stervende Afrikaanse visser (ps.-Seneca)

Afbeelding 4b: Detail stervende visser

Afbeelding 5

Op p. 24 van het voorwerk was nog een tweede buste opgenomen; een wat flets portret (afbeelding 5) waar Lipsius evenmin over te spreken was. Dit portret was gemodelleerd op een buste uit de collectie van kardinaal Farnese: het originele borststuk van deze vermeende Seneca is tegenwoordig te zien in het Nationaal Archeologisch Museum te Napels (afbeelding 6). Theodoor Galle had dit portret reeds in 1598 gegraveerd voor een catalogus van Farnese's collectie, uitgegeven door diens bibliothecaris Fulvio Orsini.

Afbeelding 6

Afbeelding 7a: ed. 1632 (identiek aan de edities van 1615 en 1652): links Lipsius en rechts de titelpagina van zijn Seneca-editie.

Aldus was de ingang van het boek: portret van Lipsius, de titelpagina met het stoïsche gebouw, en, als je de titelpagina omsloeg, een pompeuze opdracht van het werk door Lipsius aan Paus Pius V. Lipsius had het welgevalen van de paus nodig omdat hij ten faveure van Seneca de gehele Christelijke ethiek veronachtzaamde, en dat was risicovol voor iemand met zo'n labiele confessionele achtergrond. En dus benadrukte Lipsius dat Seneca 'bijna een Christen' was geweest. Daarna volgde Seneca met eronder een 'Uitnodiging tot Seneca', en ter rechterzijde daarvan de eerste pagina van de Introductie, die begint met de woorden: 'U ziet nu het gebouw: ik moet de toegangsweg plaveien opdat u zult naderen en mij en Seneca met vrucht zult lezen'. Al met al een mooie verlokking voor de lezer, die zijn weg naar Seneca gebaand zag.

Toch was Lipsius zelf dus niet tevreden over de kwaliteit van de afbeeldingen, maar een verbeterde versie mocht hij zelf niet meer meemaken. Zijn uitgever nam de kritiek echter wel ter harte. Hij huurde niemand minder in dan Peter Paul Rubens om het portret van Lipsius, de buste op de titelpagina, en die van Seneca-met-de-grote-neus te vervangen (de wat fletse afbeelding op p. 24 van het voorwerk werd gehandhaafd). Het nieuwe portret van Lipsius is beroemd (links op afbeelding 7a).

De filoloog staat met bontjas en plooi kraag in een weelderig medaillon met guirlandes, een dubbele hoorn des overvloeds, de gevleugelde helm van Hermes onder een stralende zon en aan de linkerkant de titels van zijn belangrijkste werken: zijn *Politica*, het al genoemde *De Constantia*, de eveneens bovengenoemde werken over de stoïsche filosofie, zijn oudheidkundige werk over het Romeinse leger, en zijn brieven. In de sokkel zien we nog rondjes met Deugd en Rome, met tussen hen Lipsius' motto 'moribus antiquis' ('Volgens de zeden van de oudheid') en daaronder nog een vers. Rubens tekende het portret naar zijn eigen schilderij uit 1611-1612, 'De Vier Filosofen', dat nu in het Palazzo Pitti in Florence hangt:

Afbeelding 7b: Peter Paul Rubens, *De vier filosofen*, (1611-1612)

De titelpagina (rechts op afbeelding 7a) lijkt ongewijzigd, maar de Seneca links onder blijkt bij nadere inspectie te zijn vervangen (7c). Het model ervoor is nog altijd de buste in de collectie van Farnese, maar Rubens werkte, in tegenstelling tot Galle, niet van een tekening, maar van een replica van het borstbeeld dat hij zelf uit Rome had meegenomen en in een nis in zijn huis had gezet. We zien deze buste ook afgebeeld op de achtergrond in Rubens' schilderij *De vier filosofen* (7b).

Interessant is dat de Seneca-met-de-grote-neus werd vervangen door een pagina-grote afbeelding van het complete beeld van Seneca-stervend-in-bad. Deze voorstelling, door Rubens in 1612 of 1613 geschilderd en door Theodorus Galle's broer Cornelis voor de tweede editie van 1615 gegraveerd, is beroemd geworden (afbeeldingen 8a en 8b). De scene is duidelijk gekopieerd van de stervende visser, die voor Seneca doorging.

Een tweede buste werd toegevoegd (afbeelding 9), gebaseerd wederom op Rubens' eigen replica, veel gedetailleerder dan de afbeelding van dezelfde buste op p. 24 door Theodoor Galle.

Afbeelding 8a: Rubens' schilderij van Seneca stervend in bad

Afbeelding 8b: Cornelis Galle's gravure naar 8a.

De hele iconografie van deze editie drukte datgene uit wat Foucault betitelde als de renaissancistische *episteme* van overeenkomsten. Dit emblematische wereldbeeld was doordrenkt van de symboliek van de oudheidkunde zoals deze in de 16^e eeuw was opgekomen onder humanistische geleerden. Filologie, filosofie, antiquarianisme en portretkunst komen in deze edities samen. Het is duidelijk dat 'stoïcijns' niet hetzelfde betekent als 'zonder opsmuk' (Rubens heeft de naakte visser kuis van een grotere lendendoek voorzien!). De lezer werd duidelijk verlokkt door al dit vertoon. Zoals de uitgever, na de dood van Lipsius, in de tweede editie al schreef: 'De gelijkenis van het portret van Seneca moet de kijker verlokken tot de edele geschriften van dit allerverstandigste intellect'. Zie daar als aspirant-stoïcijn maar eens weerstand aan te bieden.

Afbeelding 7c: De nieuwe Seneca op het titelblad

Afbeelding 9: De oude Seneca, door Rubens ontworpen.

NOTEN

D. Imhof, 'Seneca', in: [F. De Nave, red.], *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis* (Antwerp: MPM, 1997), 164-168; M. Morford, 'Justus Lipsius en zijn contubernales. De 'vier filosofen' van Peter Paul Rubens', *ibid.*, 138-145; M. Morford, 'Lipsius' 1605 Edition of Seneca', *De gulden passer* 84 (2006), pp. 239-255 (de oplages die Morford op p. 240 geeft verschillen enigszins van die van Imhof); J. De Landtsheer, 'Epiloog: De uitgave van Seneca', in: Ead., *Lieveling van de Latijnse Taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, (Leiden: UB, 2006), pp. 189-195. Zie, over Lipsius en de verspreiding van het Stoïcisme, het klassieke werk (waarop inmiddels het nodige is afgedongen) van Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge 1982). Met dank aan de UB Leiden voor het gebruik van de afbeeldingen.